

O SPECIFIČNOSTI ČESKÉ LITERATURY

MOJMÍR GRYGAR

I

Dámy a pánové, kolegyně a kolegové, neočekávejte, prosím, že ve svém příspěvku podám přesnou formuli, něco na způsob chemického vzorce nebo lakmusového papírku, jenž by nám poskytl spolehlivou možnost jednoznačně určit specifičnost českého písemnictví. Ostatně si myslím, že takové přesné a objektivní kritérium ani neexistuje. To neznamená, že bych považoval osobitý ráz té či oné národní literatury za pouhou fikci, ale mám za to, že tato vlastnost není jednou provždy zakotvena ani v metafyzických, ani v ryze přírodních danostech. Není to ani výraz nadčasového národního ducha, ani záležitost biologických, genetických determinací.

Rozumíme-li specifičností podstatnou vlastnost věci, její diferenciativní kvalitu, něco, co ji odlišuje od ostatních věcí téže kategorie, musíme při jejím zjišťování vycházet z povahy věci samé. Víme však dobře, že literatura není stabilním objektem, zřetelně vymezeným komplexem textů, jenž s jistou pravidelností narůstá o další stejnorodé prvky, nýbrž dynamickou strukturou, procesuálním jevem, který je v neustálém pohybu. Nové prvky se zařazují do stávajícího celku nikoli pokojným a aditivním způsobem, ale spíše jako vetřelci, kteří dosavadní pojetí celku uvádějí v pochybnost. Změny se týkají nejen vnitřního uspořádání prvků, přeskupování hierarchie jejich vzájemných vztahů, ale také externích podmínek, jako je zobrazená skutečnost, společenská situace, komunikační a recepční faktory. Vezmeme si v úvahu jen takový banální fakt, že při četbě Máchy, Komenského nebo Dalimila si ani neuvědomujeme, pro koho vlastně byla díla zmíněných autorů napsána a jak je asi doboví čtenáři nebo posluchači vnímali. A kdo dnes dovede pochopit nadšení, s nímž docela nedávno čeští studenti deklamovali Čechovy *Písně otroka* nebo – a to už bylo včera – Neumannovy revoluční agitky?

Národní specifičnost literatury bezpochyby nelze chápat jako neměnnou entitu. Je to spíše převažující tendence, jisté směřování, seskupování příznačných rysů, jež při všech změnách a peripetiích zakládají kontinuitu a totožnost daného procesu. Pojetí literatury, ať už jde o jednotlivé texty, nebo celé soubory děl, je závislé na proměnlivých faktorech času a místa, z kterého daná díla vnímáme a interpretujeme. Platí to i pro posuzování jejich národních zvláštností. Jestliže například anglický nebo německý čtenář v české literatuře zahlédne něco "slovanského" (řekněme určitý typ lyrické

emocionality, prostoty, naivity), pak v ruském nebo v polském prostředí se v ní mohou aktualizovat spíše některé neslovanské, "západní" rysy (střízlivost a skepse, nedostatek velikého a hlubokého uchvácení). Příznám se, že bych si rád přečetl eseje na toto téma od svých zahraničních přátel a kolegů, například od Olega Maleviče, Herty Schmidové, Susanny Rothové, Jacka Balucha, Keese Merckse. Jistě bychom se z těchto studií i my, čeští bohemisté, mohli leccos nového dovědět o naší literatuře, právě tak jako nás nutí k zamýšlení úvahy, které na toto téma v nedávné době uveřejnili Robert Pynsent a Peter Bugge.

II

V diskusích o povaze české literatury, které se periodicky vracejí zvláště v přelomových a krizových dobách, kdy se dosavadní hodnoty stávají spornými a dokonce i nad samou existencí české společnosti se zatahují chmury, pozornost se přesouvá ke zpytování národní povahy a k uvažování o smyslu českých dějin. Josef Pekař i další historikové a filozofové již upozornili na to, že samo toto tázání je sporné a že u jiných národů se s diskusemi podobného typu nesetkáváme nebo je nacházíme jen v omezené míře. Není nesnadné vysvětlit si pře o smysl českých dějin. Je to výraz vnitřní nejistoty malého národa, od nepaměti vystavovaného vnějším tlakům, které v mezních situacích – jak tomu bylo ještě docela nedávno – ohrožovaly samy základy jeho bytí. Zdá se, že dnes už jsou tyto diskuse minulostí, a že už tedy není třeba se k nim vracet. Ale připomeňme si, že ještě Jan Patočka v textu *Co jsou Češi*, napsaném někdy v sedmdesátých letech, vycházel z představy, že národy mají své dějinné úkoly, jichž se dovedou lépe nebo hůře zhostit. Nejsem si jist, zda formulace dějinných úkolů není koneckonců jen pojmovou konstrukcí, intencí, kterou ex post vkládáme do tak či onak ohraničených a ukončených dějinných procesů. Hovoříme-li o tom, že česká literatura plnila v národním životě ty či ony úkoly, pohybujeme se již na trochu pevnější půdě. Historická skutečnost, na jejímž pozadí literaturu pozorujeme, je totiž přece jen lépe uchopitelná než komplex nadnárodních, evropských, či dokonce všelidských úkolů, z něhož duch dějin jako svrchovaný režisér přisuzuje tomu kterému národu jeho podíl, jeho roli ve velikém divadle světa.

Bud' jak bud', specifčnost literatury nemůžeme vyvozovat z tak vágního pojmu, jako je smysl dějinného procesu. Ale, zdá se, že se kupředu nedostaneme o větší krok, pokoušíme-li se hledat osobitost literatury v národní povaze. Čeští historikové, sociologové, politikové, filozofové, žurnalisté a literáti už popsali mnoho stran úvahami na téma "jací jsme". Ať už výsledky těchto rešerší byly jakékoli, motivoval je na prvním místě týž popud a záměr:

nespokojenost s daným stavem české společnosti a úsilí přivodit pozitivní změnu kladením důrazu právě na ty psychologické vlastnosti, kterými náš národ neoplývá nebo které vysloveně přezírá. Jiří Mahen v *Knize o českém charakteru*, kterou mám rád spíše kvůli autorově způsobu uvažování než kvůli závěrům, k nimž dospívá, postrádá v českém člověku a v české literatuře a umění smysl pro promyšlení otázek nejzazších výšek a hloubek. Naši lidé se podle Mahena příliš rádi pohybují ve středních psychických, citových, myšlenkových a fantazijních zónách. Autor *Kamarádů svobody* by u nás rád viděl takové vzepětí ducha a citu, jaké nalézá u Rusů, zvláště u Dostojevského. Mahen dává pozoruhodně pozitivní interpretaci pojmům, jako je nihilismus a revolučnost, které už v té době, na začátku dvacátých let, vzbuzovaly a dnes ještě ve větší míře vzbuzují nelibost lidí, řekněme, dělných, konstruktivních, obávajících se extrémů, ať již v myšlení, slovech, nebo v činech. Samozřejmě Mahenův požadavek revolučnosti neznamená třídní boj na barikádách, ale odvalu do všech důsledků promyšlet nejzazší otázky člověka a světa. Tento postoj má v sobě něco náboženského, ale vůbec tu nejde o věc církevních rituálů, ba může se projevovat i u ateistů. Peroutka naproti tomu přišel s jinými, téměř opačnými desiderii, i když mu také nesesedla česká přibližnost a vágnost: měli bychom být věcnější, praktičtější, více zaměřeni na konstruktivní činy a nepěstovat dutou citovou rétoriku, ono "šťavnání", které nic nestojí, ale za které si také nic nekoupíme. V leccems bychom se mohli poučit u Angličanů, míní redaktor Přítomnosti, přítel Masarykův a stálý návštěvník pátečních hovorů u bratří Čapků.

III

Padla tu zmínka o Dostojevském jako o ztělesnění ruské povahy, ruského ducha a života. V Čechách tento názor na Dostojevského zastával profesor Masaryk; v sociologických a filozofických úvahách uveřejněných pod titulem *Rusko a Evropa* se důkladně zabýval Dostojevského náboženským pojetím člověka a ruské společnosti. Mnohému z ruské povahy jsem porozuměl díky románům *Bratři Karamazovi* a *Běsi*, říká Masaryk. Kladu si však otázku, k jakým závěrům by dospěl, kdyby vycházel z děl jiného autora, například z Tolstého nebo z Čechova. Otázku je možno položit zcela obecně: co nás vede k tomu, že za typického reprezentanta té které literatury volíme toho, a ne jiného autora? Proč Dostojevského s jeho Raskolnikovem a Karamazovci, a ne třeba Turgeněva s Bazarovem nebo Rudinem? A máme-li tuto otázku vztáhnout k české literatuře, proč se tak často doma i v cizině setkáváme s představou, že typickým Čechem je Švejk, a ne třeba pekař Marhoul, Kafkův ztracený Pražan K. nebo vyhnanec Jiří, hrdina Durychova *Bloudění*? To všechno jsou samozřejmě velká zjednodušení, k nimž vybízejí sugestivní

literární díla. Don Quichote je samozřejmě typický Španěl, Oblomov ztělesňuje ruskou národu a všichni Gaskoňci jsou, pravda, podobní Cyranovi z Bergeracu. Tyto snadné synekdochy můžeme přirovnat k firemním značkám, logům, emblematickým vinětkám, které se snadno zapamatují a vyhovují určité reklamní, konzumentské, dnes především turistické, představě. V tomto karikaturním sémiotickém poli vystupují Češi jako pijáci piva, Poláci jako tanečníci mazurky, Holanďané jako pěstitelé tulipánů a výrobci sýra a Angličané jako milovníci čaje, hebkých trávníků a detektivek. A Skotové jsou samozřejmě skrblici.

Něco zcela jiného je ovšem fakt, že z literárního díla můžeme leccos vyčíst o době a společnosti, ke které jeho autor patřil a kterou v ní tak či onak vyjádřil a zobrazil. Důraz tu kladu na slova "tak či onak", protože sepětí mezi literárním dílem a referovanou skutečností není dáno prostou kauzalitou, ale úměrou velmi proměnlivou a nepřímou. Stendhalovo vymezení románu jako "zrcadla podél cesty" můžeme přijmout jen za předpokladu, že máme na mysli tisíce různých skel o nerovnostech pokaždé jiných. Abychom mohli nějaké literární dílo prohlásit za typicky české, ruské nebo španělské, nestačí se prostě poddat jeho přesvědčivosti a sugestivnosti, a odtud potom vyvozovat dalekosáhlé závěry. Rovnici umění a života bychom měli spíše obrátit. Není tomu tak, že působivé dílo si jako by samo vytváří životní prototypy, o nichž jsme potom nakloněni tvrdit, že ono je jejich věrným otiskem? To, že profesor Masaryk zařadil pasáže o Dostojevském do série rozborů a úvah o celé řadě ruských filozofů, theologů, publicistů, politiků a literátů, zdůvodnilo a ospravedlnilo jeho způsob výkladu románů zmíněného spisovatele. Nemusíme třeba se vším souhlasit, ale volba materiálu i metoda rozboru je tu zdůvodněna rozsáhlým kontextem badatelské práce.

IV

Na první pohled by se zdálo, že to nesporně specifické na každé národní literatuře je její jazyk. Odporuje tomu však skutečnost, že některé národy mají jeden společný spisovný jazyk; takovou polyfunkčností se vyznačují všechny velké, světové jazyky. Někdy však společný jazykový základ spojuje i menší národy, jako jsou Flámové a Holanďané, Srbové a Chorvati. Také čeština byla po několik století společným literárním jazykem Čechů a Slováků, než došlo v období "jara národů" ke slovenské jazykové odluce.

Je nesporné, že jazyková otázka hrála v dějinách českého národa a jeho písennictví vždy důležitou úlohu. Je to dáno již geopolitickou situací českých zemí na rozhraní dvou velkých jazykových, etnických a civilizačních oblastí. Živé národní vědomí opřené o odlišnost jazyka a mravů, jež se tak výrazně projevuje již na začátku 14. století v *Dalimilově kronice*, je v té době něčím

dosti výjimečným, jakoby předčasným. Jazyková otázka hrála významnou úlohu i v dalších peripetiích národního vývoje: jak v české reformaci, tak také v humanistickém období, ale i v pobělohorské době, kdy katastrofální zásah do národního organismu radikálně okleštil přirozený vývoj literární češtiny. Jestliže v protireformačním období někteří čeští vzdělanci mohli vystoupit na obranu českého jazyka spíše jen šepem, pak osvícenství a romantismus přinesly v této věci zásadní obrat. V období národního obrození, kdy během několika generací došlo k zásadní proměně národního vědomí a ke konstituování novodobé české společnosti, zásadní úlohu hrála soustavná péče o češtinu, o níž ještě v polovině minulého století někteří němečtí publicisté tvrdili, že to je pouze idiom, dialekt, nikoli jazyk v plném slova smyslu. To všechno jsou však známé věci a já je tu připomínám jen proto, že úzce souvisejí s otázkou specifčnosti národního vědomí a národní literatury. Úvahy některých současných českých vzdělců o tom, zda by nebylo bývalo výhodnější, kdyby obrozenští Čechové neplýtvali silami na obnovu a zvelebení zanedbané mateřštiny a kdyby raději přijali němčinu za svůj literární jazyk, jsou založeny na mylném předpokladu, že hromadné dějinné procesy se mohou racionálně plánovat, že jsou věcí úvahy a střídmeho kalkulu hrstky vzdělců, tedy opět jakýchsi společenských inženýrů, kteří si záměrně vymyslí "jen tak" národ nebo spisovný jazyk, nebo si naopak řeknou, že taková aktivita nemá cenu a že je třeba hledat pragmatičtější řešení.

Sama čeština není však *conditio sine qua non* české literatury. Připomeňme, že na úsvitu naší vzdělanosti se pěstovalo na území Velké Moravy a českého knížectví písemnictví psané staroslověnštinou a že její roli později převzala latina, která byla u nás po celý středověk i později přítomna jako jazyk specifických funkcí a hodnot. V období raného obrození a ještě dlouho do devatenáctého století hrála v českých zemích důležitou roli němčina a nevím, věru, proč bychom neměli německy psané básničky Ignaze Máchy nebo německy koncipované dějepisné spisy Palackého, případně Masarykovy studie vydané ve Vídni či v Lipsku, počítat do české literatury, české kultury. Samozřejmě je třeba rozlišovat básnictví od naukové literatury, kde je role jazykového plánu podřízena zřetelům obsahovým, ale sám fakt dvojjazyčnosti v české kulturní oblasti je věcí příznačnou, a jistě ne negativní. Pokud jde o využívání cizích jazyků, získala česká literatura v uplynulých třiceti čtyřiceti letech díky početné skupině spisovatelů v exilu velkou zkušenost. Autoři jako V. Linhartová, O. Filip, G. Laub, L. Moníková, ale také M. Kundera, J. Škvorecký, J. Gruša, J. Novák a někteří další začali se postupně vyjadřovat v cizích jazycích – nejen v němčině, ale také v angličtině, francouzštině, holandštině, a dokonce i v japonštině. Vystává tu legitimní otázka, zda například Kunderův román *La lanteur* nebo Linhartové básně psané francouzsky patří do české

literatury. Naši obrozenci by měli asi s odpovědí potíže, ale dnes nám nic nebrání zařazovat cizojazyčná díla zmíněných autorů jak do české, tak také francouzské, německé nebo americké literatury. Pokud vím, tato bilingvální problematika je příznačná pouze pro příslušníky malých národů. Případ Rainera Marii Rilkeho, který napsal několik básní rusky, je ojedinělý. Německého nebo ruského exulanta v Americe, takového Thomase Manna nebo Alexandra Solženicyna, by však stěží napadlo začít psát anglicky. Naproti tomu můžeme napočítat hned několik jmen rumunských nebo bulharských spisovatelů a literátů – Ionesca, Istratiho, Ciorana, Kristevovou, Todorova, kteří ve Francii přešli k francouzštině a plně splynuli, ne-li se svým prostředím, pak zcela jistě s hájemstvím francouzské literatury. Domyslíme-li do důsledku zmíněnou zkušenost, nebude nelogické, rozšíříme-li hranice české literatury napříště i o pražskou literaturu psanou německy, ať již jde o díla autorů, jako byl Bolzano, nebo Kafka a Kisch. Z tradičního pohledu se to možná bude zdát trochu nezvyklé, ale neztotožníme-li literaturu fatálně s jazykem, ale spíše s daným kulturním a životním prostředím, pak takovému přehodnocení nic nebude stát v cestě. Na druhé straně to však neznamená, že by čeština přestala být jedním z primárních diferenciačních znaků domácí literatury. Navzdory podstatným proměnám, jimž byla ve své tisícileté historii vystavena, zůstává nespornou konstantou české literatury.

V

Kdybych měl ve svých hodinách více písku, jak říkali řečníci ve starém Římě, mohl bych se doširoka s chutí rozhovořit o tom, co znamená čeština pro naše básníky, prozaiky a dramatiky. Spokojím se však jen s několika poznámkami.

Když se Jaroslav Durych dozvěděl, že kdosi zamýšlí přeložit jeho básně do němčiny, podivil se a zaprotestoval. Prý to ani není možné; vždyť už i jen titul jeho sbírky *Panenky* je nepřeložitelný. A skutečně: zkuste najít vhodný ekvivalent tohoto slova nejen v němčině, ale i ve francouzštině, ruštině, holandštině nebo angličtině. Nebude to snadné. Je to však dvousečný argument, protože při překladu některých německých, ruských nebo anglických výrazů bude zase český překladatel zaskočen. Každý jazyk má svá zvláštní, ač třeba jinak zcela běžná slova, která se stávají pro překladatele hotovými rébusy.

Čeština z hlediska typologického nepatří do analytických jazyků. Pokud jde o tvorbu nových slov, nemá po ruce takové nevyčerpatelné množství kompozit, jaké dovedou tvořit germánské jazyky, ale má zase schopnost generovat nová slova pomocí afixů, disponuje velkou zásobou jemně

odstíněných substantivních tvarů, adjektiv a adverbíí a její výrazové možnosti jsou značné, také pokud jde o slovesný čas a vid. Lépe se prý hodí pro poezii, pro básnický, fantazijní a citově zabarvený diskurs než pro vědecká pojednání a věcná sdělení. Vilém Mathesius, znalec angličtiny a zakladatel Pražského lingvistického kroužku, vyčítal našim žurnalistům, autorům odborné a věcné prózy i jiným uživatelům spisovné češtiny nedostatek schopnosti jasně, výstižně a stručně vyjádřit danou myšlenku. Libuše Moníková, která již, zdá se, definitivně přešla na němčinu, v jednom rozhovoru řekla, že jí nově osvojený jazyk vyhovuje proto, že je přesnější než čeština. A u nás by se zřejmě žádný teoretik avantgardních literárních programů nedovolával "střídmeho zdravého rozumu klasiků" ani jejich "bezpečné kritické myslí", jak to čteme v Apollinairově manifestační stati *Nový duch a básníci* uveřejněné v roce 1918. Na druhé straně pak Vladislav Vančura, který byl předsedou Devětsilu, pražského střediska avantgardních snad dvacátých let, neváhal radikálním způsobem uplatnit v jazyce prózy postupy básnické řeči neomezované požadavky věcného sdělení. Navíc přitom záměrně aktualizoval knižní a archaické formy staré češtiny. Marinetti by o něm asi řekl totéž, co pronesl na adresu některých ruských kubofuturistů: "Ti nežijí ve futuro, ale v plusquamperfektu."

Úsilí chápat i prózu jako součást básnictví, jako umění slova, je v české literatuře něčím dosti charakteristickým. Zdaleka se to netýká jen prózy v obdobích, která se vyznačují vyšší mírou emocionální exprese, jak tomu bylo za romantismu, symbolismu nebo v secesi. Nejen K. H. Mácha, J. Zeyer, R. Svobodová, J. Čapek, ale i B. Němcová, J. Neruda, K. Čapek, J. Čep, J. Durych a v současnosti zejména B. Hrabal i někteří mladí autoři pojmají svoji prozaickou tvorbu jako povýtce básnickou činnost, v níž jazyková invence je nedělitelnou součástí zamýšleného účinku. A ne náhodou Jiří Mucha, prozaik, který dlouhá léta strávil v cizině a dovedl se dívat na českou literaturu "zvenčí", se ve svých zápiscích z padesátých let zmínil o tom, že Vančura by byl v anglické literatuře nepředstavitelný. Čtenáři by tam prý nemohli dobře pochopit, jak je možné klást takový důraz na výraz a sloh, jak je možné propadnout takové jazykové hře, takovému formalismu. Snad něco podobného jsem zaznamenal také v jedné holandské recenzi amsterdamského vydání Čapkovy *Cesty na sever*. Autor, ostatně slavista, znalec několika slovanských literatur, vyjádřil v článku podivení nad tím, jak je možné napsat ne snad jen krátkou cestopisnou črtu, ale hned celou knihu, která je po obsahové stránce tak chudičká a přečpaná nudnými popisy. Recenzent nepochopil – a roli tu hrají zřejmě některé rozdíly v mentalitě Holanďanů a Čechů –, že Čapek je lyrik, jenž chce zachytit zdánlivě nezachytitelné, to jest fascinující rozmanitost jednotlivostí, jež jsou nedílnou součástí jednoho hromadného jevu, jako je les, kamení na

stráních, mořské vlny, pobřežní skály, nakupení stejných domků v rybářské vesnici, shluk venkovanů v téměř kroji.

Čeština je jazyk starý (vždyť první česky psané texty, jež se dochovaly – jde o zlomky cyklu legend pozoruhodné jazykové a literární úrovně –, se datují z konce 13. století), ale současně je to jazyk mimořádně pohyblivý, který se přímo před očima vyvíjí a mění. Stačí, uvědomíme-li si, jakou razanci a rychlostí dnes proniká do literární češtiny, ale i do rozhlasových a televizních diskusí, tzv. obecná čeština. Je to proces postupné kanonizace nižších jazykových, morfologických, lexikálních i slohových prvků. Skutečnost je taková, že cizinec, který dobře ovládá spisovnou normu, nemůže dnes zřejmě plynule sledovat všechny rozhovory v hromadných sdělovacích prostředcích, a tím méně může rozumět některým básním a prózám mladých autorů. Někdy je v tomto záměrném míchání a snižování jazykových a stylistických norem hodně módy a snobismu, ale sama tendence je nesporná a zřejmě nezvratná. Projevuje se ostatně i v jiných literaturách, například v próze irské.

VI

Zmíněný proces probíhající v jazyce je bezpochyby výrazem tendence, která má hlubší kořeny podmíněné zvláštním vývojem české společnosti. Je to důsledek malé vertikální rozrůzněnosti české společnosti. Můžeme to také označit jako vysokou účast středních a nižších lidových vrstev na konstituování národní kultury, na druhé straně jako nepřítomnost nebo malý podíl dvorských, šlechtických nebo patricijských kruhů na tomto procesu. Mnohdy byly tyto společenské složky v českých zemích zastoupeny cizinci, takže se jejich vliv na českou kulturu, zejména jazykovou, nemohl uplatnit nebo působil jen v omezené, zprostředkované míře. Dnes už nám zní slovo lidovost, tolikrát zdiskreditované rétorikou nedávné doby, poněkud nepřijemně, ale není zcela bez obsahu, uvažujeme-li o zmíněném výrazném sociologickém faktoru dějin české společnosti. Ať již jde o kulturu východního, byzantského ritu ve středoevropském prostoru, ať jde o husitské hnutí a jeho důsledky pro náboženský a kulturní vývoj 15. a 16. století a konečně, a ještě ve větší míře, o proces našeho obrození, pokaždé se tu výrazně projevila tendence vyrovnat příkré sociální rozdíly a umožnit přístup lidovým vrstvám ke kultuře a ke spolurozhodování o věcech obecného zájmu. Je tento dějinný rys sám o sobě negativní? Někteří lidé v tom vidí nedostatek a žalují si na české plebejství, které prý s sebou nese přízemnost, malý smysl pro hierarchizaci hodnot, pro vysoký životní styl, pro kulturní a společenský švih, glamour. Jsme prý národem podruhů, služtiček, Kondelíků, Švejků, strýců Pepinů. Naše literatura vznikala v kuchyni, místo literárních

salónů jsme měli hospody a tam se pěstoval, samozřejmě notně zaléván pivem, téměř veškerý náš kulturní i politický život. Nejhorším důsledkem těchto skutečností je prý to, že jsme po válce propadli iluzím o dokonalém a definitivním řešení všech společenských nerovností a zel. Tyto názory mají dnes, už poněkolidikáté v rozmezí života jedné generace opakovaného velikého společenského úklidu, volné pole a vedou někdy i k závěrům dosti podivným a extrémním. Rovnost je prý snem hrbatých, říká jeden spisovatel a druhý, neméně známý, považuje naši sociálně kriticky angažovanou literaturu posledních dvou století za omyl a klade jí za vinu, že se podílela na přípravách katastrofálního komunistického experimentu naší doby. Polemika s těmito názory přesahuje možnosti mého vystoupení, pouze podotýkám, že zmínění kritikové by měli rozšířit svoji obžalobu i na takové osobnosti, jako byl Chelčický, Komenský a Bolzano. Čím byly motivovány jejich sny o dokonale spravedlivé a harmonické společnosti, ne-li tím, že doba, ve které žili, ať to bylo století patnácté, sedmnácté, nebo devatenácté, je někdy přiváděla na samý okraj zoufalství? Byla sociální kritika a utopismus pouze svévolnou hrou nebezpečných subjektivních představ?

Buď jak buď, řečené plebejství, lidovost nebo demokratismus, ať už tento fenomén budeme nazývat a hodnotit jakkoli, patří nesporně ke konstantám vývoje české společnosti. A v její literatuře a umění našel tento rys pochopitelně široké pole uplatnění.

V úvaze o specifičnosti české literatury by snad neměla scházet poznámka o některých citových polohách, pro naše životní a kulturní prostředí, jak se zdá, typických, jejichž výraz nalézáme zejména v poezii a v hudbě a jež, ač se někdy pohybují na samé hranici sentimentality, mají v sobě určitou lehkost a často i nádech sebeironie a humoru. Bezpochyby to nějak souvisí se zmíněnou lidovostí českého prostředí.

Sepětí lyriky a humoru, citovosti a smíchu, autoreflexe a žertu se projevuje v celé rozloze české literatury. Zdaleka není výsadou pouze některých žánrů nebo autorů a nalézáme je i tam, kde jde o věci vysloveně vážné a dramatické. Do čela krátkého výčtu takových děl nemohu nepostavit staročeského *Mastičkáře*, který v samé blízkosti Kristova hrobu dryáčnický nabízí své lektvary a jehož humor se dobře snáší s posměšnými satirickými popěvkami téže doby, onoho patetického století vrcholné gotiky. A což není v mravokárném *Labyrintu světa a ráji srdce* Jana Amose Komenského nebo v jeho *Diogenovi* notná dávka ironie a smíchu? Z 19. století uvedu aspoň Sabinovy *Oživené hroby*, Havlíčkovy *Tyrolské elegie* a Nerudovy *Malostranské povídky*. Z doby už ne tak dávné připomeňme si Gellnerův hořký smích nad věcmi k pláči a – samozřejmě – humor jeho spřízněnce Jaroslava Haška, který si odreaagoval válku i revoluci tím, že se jim vysmál z perspektivy nezničitelného lidového kumpána a šaška, který nemá tak daleko k veliteli města Bugulmy, továřišči Gašekovi. Lyrika a humor patří také ke stěžejním

inspiračním zdrojům Karla Čapka, Vladislava Vančury, Bohumila Hrabala, Josefa Škvoreckého, Milana Kundery a dalších českých autorů, přičemž rejstříky těchto mentálních a tvůrčích poloh se od autora k autorovi mění. Nechci se tu pouštět do žádných výětů, ale v této souvislosti by přece jen neměla chybět zmínka o českých intelektuálních klaunech, o Voskovci a Werichovi, o Suchém a Šlitrovi, o protagonistech divadla Jára Cimrmana, Divadla na provázku, HaDivadla.

VII

Závěrem bych se chtěl zmínit o jednom příznačném rysu české literatury, který, myslím, není determinován imanentními faktory, ale zásahy vnějších podmínek. Jde o nápadnou diskontinuitu a roztržitost projevující se v celé rozloze dějin českého písemnictví.

Přehlédneme-li deset století, která dělí první staroslověnské památky vytvořené cizinci pro potřeby našich předků na Velké Moravě až po nejnovější české knížky, na nichž sotva uschla tiskařská čern, nemůžeme si nepostesknout, jak málo lze najít v uplynulém tisíciletí epoch, kdy bylo naší kultuře dopřáno vyvíjet se v klidu a bez nebezpečných vnějších nárazů i zhoubných vnitřních antagonismů. Náš literární vývoj se jeví spíše jako disparátní řada fragmentů než jako plynulý a přirozený růst. Nápadné je, kolikrát naše kultura jako by musela začínat z nultého bodu a kolikrát byla sražena dřív, než mohla uplatnit všechny své vnitřní síly a přejít k řešení nových úkolů, jež mezitím nazrály.

Tento nerovnoměrný pohyb, spíše podobný klopýtání než nějakému přehledně členěnému rytmu, vysvětlovali někteří historikové jako důsledek národního charakteru, tedy příčinami vrozené psychické povahy. Sociolog Emanuel Chalupný například mluvil o sklonu k nápadnému entuziasmu, k energickému startu, za nímž však vzápětí následuje únava a rozptýlení nahromaděné energie. Chalupný tento povahový rys dokonce dokládá na jazyce, jmenovitě na zvláštním postavení přízvuku v češtině: veškerá energie se prý vybije na začátku slova a netrvá dlouho, záhy se ztrácí. Toto tvrzení má ovšem platnost pouhého vtipného výroku, který však sám nic nedokazuje ani nevysvětluje.

Příčiny hledejme spíše v sociologických, náboženských a ideologických faktorech dějinného vývoje v neuralgickém středoevropském prostoru. Na začátku naší vzdělanosti to byl vpád Maďarů, který rozkotal centrum rozvíjející se staroslověnské, východně orientované kultury Velké Moravy. O dvě století později náboženské schizma vyslovilo smrtelný ortel nad cyrilometodějskou kulturou. Husitské války byly zase provázeny obrazoborectvím, motivovaným pochybnostmi nad smyslem a morální oprávně-

ností zjemnělé kultury vrcholné gotiky. Jedním z důsledků tohoto rigorózního náboženského hnutí bylo to, že česká renesanční literatura se nemohla vyvíjet tak svobodně jako třeba v Anglii nebo v Polsku. Stavovské povstání na začátku 17. století a katastrofální důsledky třicetileté války zahájily kruté období rekatolizace. Ani národní obrození, jakkoli dosáhlo během několika generací nesporných úspěchů, neprobíhalo v příznivých podmínkách; připomeňme aspoň tísnivé období po porážce revoluce 1848, nazývané "časem za živa pohřbených", nebo situaci na začátku devadesátých let. Dvacáté století sice přineslo obnovení svobodného státu Čechů a Slováků, ale také 2. světovou válku a fašistickou okupaci, která ohrožovala samu existenci českého národa. Také poválečná euforie ve znamení Marxovy velkolepé vize "skoku z říše nesvobody do říše svobody" skončila katastrofálně – ztrátou všech iluzí a druhou okupací.

Každý z těchto nárazů a přemetů byl vzápětí provázen čistkami, cenzurováním, přehodnocováním, přetíráním firem, obrácením kabátů.

Na začátku sedmdesátých let, kdy mě, řečeno s kamarádem Lubomírem Doleželem, "historická náhoda" zavála do zahraničí, dostával jsem občas dopisy od Rudolfa Havla, kolegy a přítele z Ústavu pro českou literaturu, v nichž mě stručně a s jemným humorem informoval o čistce, která se tehdy naplno začínala zatínat do naší kultury. Cítuji: "Jsme malá literatura, ale děláme si ji ještě menší."

Snad bychom se měli aspoň při dnešním úklidu vyvarovat této chyby.

LITERATURA

Čapek over Scandinavie, *Boekenschouw* 1940, č. 7, s. 86.

MOJMÍR GRYGAR:

O recepci české literatury v zahraničí, in *Slovo o úzkosti a naději*, usp. Z. Rotrekl – K. Mácha, Brno 1994, s. 99-111.

EMANUEL CHALUPNÝ:

Národní povaha československá, in *Idea československého státu II*, red. J. Kapras – B. Němec – F. Soukup, Praha 1936, s. 19-30.

KAREL KOSÍK:

Co je Střední Evropa, in *Století Markéty Samsové*, Praha 1993, s. 63-99

F. V. KREJČÍ:

České vzdělání, Praha 1924.

JIŘÍ MAHEN:

Kniha o českém charakteru, Vyškov 1924.

T. G. MASARYK:

Česká otázka, O naší nynější krizi, Jan Hus, usp. Z. Franta, Praha 1924.

Rusko a Evropa I-II, Praha 1931.

VILÉM MATHESIUS:

ed. *Co daly naše země Evropě a lidstvu (Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození), Praha 1940* (mj. V. Mathesius: Naše postavení v evropské a světové kultuře, s. 352-362).
Možnosti, které čekají (Epištoly o tvořivém životě), Praha 1944.

JAN PATOČKA:

Co jsou Češi (Malý přehled faktů a pokus o vysvětlení), *150 000 slov 1985, č. 12.*

FERDINAND PEROUTKA:

Jací jsme, Praha 1924.

R. B. PYNSENT:

Questions of Identity (Czech and Slovak Ideas of Nationality and Personality), Budapest-London-New York 1994.

JIRÍ RAK:

Bývali Čechové... (České historické mýty a stereotypy), Praha 1995.

Spor o smysl českých dějin 1895-1938, usp. M. Havelka, Praha 1994.